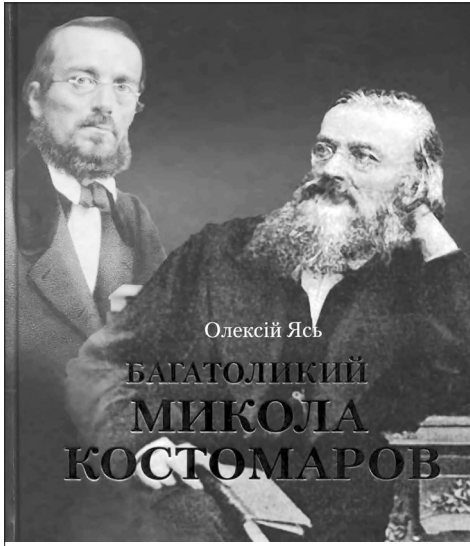

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Ясь О.

Багатоликий Микола Костомаров /
Заг. ред. і вступ. слово акад. В.Смоля. –
К.: Либідь, 2018. – 304 с.

М.Костомаров – один із трьох українських «апостолів», які розпочали модерний етап визвольного руху в 1830–1840-х рр. Постать Т.Шевченка в наш час не обійдена увагою як істориків, так і літературознавців. Натомість П.Кулішеві й М.Костомарову поталанило значно менше. Відзначення двохсотріччя від дня народження останнього збудило суспільне зацікавлення до життя і творчості видатного історика.

До цієї меморіальної дати видавництво «Либідь» опублікувало книгу Олексія Яся, про яку йтиметься нижче.

М.Костомарова представлено в багатій, розмаїтій науковій історіографії одночасно як російського, так і українського історика. Утім перевага кількісного погляду на внесок ученого з Воронежчини в російську культуру та науку все ж таки співіснує в якісному вимірі з українознавчим поглядом на нього як одного з батьків Кирило-Мефодіївського товариства та новітньої національної історіографії.

Засади наукового костомаровознавства заклав ще М.Грушевський. Він же перший звернув увагу на його суспільно-політичні праці та їх вплив на розвій національної політичної думки¹. Передусім історик розглядав М.Костомарова як одного з провідних конструкторів-творців модерної української

¹ *Грушевський М.* Українська історіографія і Микола Костомаров (пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті, помер 7.IV.1885) // Літературно-науковий вістник – 1910. – №5. – С.209–225; *Його ж.* Костомаров і Новітня Україна: В сорокові роковини // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.3–20; *Його ж.* З публіцистичних писань М.Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С.ПІ–XXI; *Його ж.* Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – С.IX–XXIV.

нації, адже цей науковець обстоював думку про буття українців від часів княжої України-Руси. Саме М.Грушевський висловив першорядні концептуальні думки про значення М.Костомарова для новітньої України. Для нього великі його монографії, приміром, як «Богдан Хмельницький», мали вартість меншу, ніж стисла, але концептуально революційна студія «Дві російські народності».

В.Петров написав першу романізовану психологічну біографію одного з провідників кирило-мефодіївських братчиків². У цьому романі-дослідженні на підставі офіційних документів і листування подано образ історика як романтичної, пристрасної, багатобічної, суперечливої та складної особистості. За радянського часу М.Костомарова можна було розглядати лише в дуже обмеженому дискурсі ліберального або так званого «буржуазного» російського історика. Упродовж 1990–2000-х рр. на вивченні його творчості та життя здебільшого спеціалізувався відомий фахівець Ю.Пінчук³. Нині у царині костомаровознавства активно і плідно працює дослідниця з Інституту історії України НАНУ О.Гончар⁴.

На нашу думку, автор рецензованої книги якоюсь мірою сприйняв візію В.Петрова, проте намагався представити емоційний, живий, але інший образ М.Костомарова як людини й інтелектуала на тлі своєї доби. Історіографічним оцінкам у книзі О.Яся відводиться не більше місця, ніж персональній історії вченого, поданій у форматі науково-популярної біографії. Тож автор більше акцентував увагу на громадському значенні та життєвих практиках цього історика-романтика. Така будова книги запропонувала масштаб авторської розповіді, в якій творчість М.Костомарова подана як самотня складова його біографії.

Зважаючи на обсяг книги, О.Ясь представив персональну історію М.Костомарова у восьми розділах. У першому – «Бастард. Хитросплетіння долі й автобіографічні проєкції» – ідеться про воронезький період, драматичні колізії дитячих та юнацьких років майбутнього історика, зокрема трагічну загибель батька й нещадні змагання за його спадщину.

У другому розділі – «Народження романтика. Винайдення масового героя» – розповідається про культурне середовище Харкова як університетського міста, найближче оточення М.Костомарова, гуртки харківських романтиків, початок його поетичної та наукової творчості, зокрема роботу над написанням першої магістерської дисертації про причини й характер церковної унії 1596 р. Історія із цим науковим дослідженням закінчилася катастрофою – дисертацію знищили за міністерським наказом, оскільки в ній побачили небажані паралелі з тодішніми реаліями, адже 1839 р. уніатів об'єднали з православною церквою. Урешті автор показує, як із різних етнографічних, літературних та наукових праць і практик визрів задум знамени-

² Петров В. Аліна і Костомаров. – Х., 1929. – 192 с.

³ Пінчук Ю. Микола Іванович Костомаров: 1817–1885. – К., 1992. – 232 с.; *Його ж.* Вибрані студії з костомаровознавства. – К., 2012. – 608 с. та ін.

⁴ Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – К., 2017. – 274 с.; *Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упор. О.Гончар, Г.Пасещенко.* – К., 2003. – 195 с. та ін.

тої монографії «Богдан Хмельницький», який перетворив М.Костомарова на українського історика-романтика.

Третій розділ – «Перший поміж братчиків. Оманливий дороговказ месіанізму» – подає життєву історію вченого в Рівному та Києві, кульмінаційним моментом якої стало творення Кирило-Мефодіївського товариства. Спочатку М.Костомаров учителював у Рівному, де познайомився з осередками старого польського життя колишньої Речі Посполитої. У цьому розділі О.Ясь розглядає формування федералістичних і демократичних ідеалів історика, написання «Книги буття українського народу», де проголошувалося месіанське призначення України. Водночас автор пише про строкате коло київських романтиків та історію кохання ад'юнкта Університету св. Володимира і його колишньої учениці з київського жіночого пансіону – А.Крагельської. Цей розділ закінчується ще однією особистою та громадською катастрофою – арештом М.Костомарова у справі кирило-мефодіївських братчиків напередодні його весілля.

У четвертому розділі – «Інтелектуал на засланні. Розплата за ідеалізм» – О.Ясь оповідає про слідство Третього відділення над ученим і братчиками, його ув'язнення в Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці у Санкт-Петербурзі, саратовське заслання, травматичні переживання та крах любовної історії з А.Крагельською. У книзі зображується буття М.Костомарова в новому середовищі, зокрема як до нього ввійшли Д.Мордовець і М.Чернишевський, а також як змінювалася культурна та суспільна атмосфера передреформеної доби, коли відбулося монарше помилування засланого історика.

П'ятий розділ – «Тріумф історика-художника. Минувшина як сценічна драма» – присвячено останнім рокам М.Костомарова у Саратові, переїзду до імперської столиці, де й розпочалася його слава як літератора та публічного історика. Автор пише про взаємини з Т.Шевченком, публікацію монографій «Богдан Хмельницький», «Бунт Стеньки Разіна», виклади М.Костомарова у Санкт-Петербурзькому університеті, знамениту полеміку з російським централістом і великодержавником М.Погодіним, читання публічних лекцій, що мали надзвичайний успіх та ін. Окрім того, О.Ясь пропонує цікавий погляд на творчу лабораторію історика, зокрема його творче кредо – подавати історію як захопливий художній роман.

Гадаємо, що це був час найбільшого громадського відлуння творчості М.Костомарова. Адже історик посідав поважне місце в українській громаді Санкт-Петербурга, був активним автором журналу «Основа». Показово, що розділ закінчується розривом М.Костомарова з М.Чернишевським та його гострою критикою революційного нігілізму молоді як страшної суспільної пошесті.

«Кабінетний учений. Академічна самотність як офіційний припис» – таку назву має шостий розділ рецензованої книги. Його присвячено персональній історії М.Костомарова переважно впродовж 1860-х рр., коли на хвилі поразки Польського повстання 1863–1864 рр. розгорталися систематичні утиски українських діячів. Автор оповідає про два епізоди, коли він під міністерським тиском був змушений відмовитися від академічної кар'єри в Київському й Харківському університетах. Розглядається болісна трансформація

М.Костомарова, котрий із блискучого публічного інтелектуала де-факто перетворився на опального кабінетного вченого. Практично єдиною службовою практикою історика залишалася його діяльність як члена Археографічної комісії у Санкт-Петербурзі. Зокрема О.Ясь розповідає про редагування й упорядкування «Актів Южной и Западной России» – одного з найкращих серійних багатотомних видань джерел у Російській імперії. Заразом ідеться про перебіг складної співпраці М.Костомарова з універсальними («товстими») журналами, передусім про його участь як співредактора в розбудові знаного часопису «Вестник Европы». Закінчується розділ черговим поворотом у біографії М.Костомарова – приїздом до Києва на археологічний з'їзд і раптовим поновленням старої любовної історії – стосунків зі вдовою А.Кисіль (у дівоцтві Крагельською).

У сьомому розділі – «Мислитель-старець, або За декілька кроків до фіналу» – подається останній і найважчий період життя М.Костомарова впродовж 1875–1885 рр. Висвітлюються несподівані творчі колізії історика після двох «мозкових ударів» (імовірно мікроінсультів), публікація монографій «Руїна» та «Мазепа», зворушливі літні місяці серед рідних і друзів у садибі дружини – Дідівцях на Чернігівщині. Водночас на сторінках книги йдеться про українофільські устремління М.Костомарова в атмосфері Емського указу 1876 р. і шокуючих терористичних актів революціонерів упродовж останнього десятиліття його життя. Із-поміж своєрідних експериментів історика згадується неопублікована за життя фантазмагорія «Скотской бунт», яка стала попередницею антиутопії Дж.Орвелла «Колгосп тварин».

У виданні оповідається й про інші «зрізи» буття М.Костомарова, непрості взаємини з видавцями та редакторами журналів, зокрема з «Киевской стариной», гонорари історика, його дивовижну життєву непрактичність, звички та вподобання тощо. Закінчується розділ викладом останніх років життя вченого, сповненим змаганнями з численними недугами, колоритними обставинами побутового повсякдення, трагічними переживаннями між життям і смертю.

В останньому, восьмому, розділі – «Смерть і пам'ять» – автор стисло аналізує посмертне дослідження громадської та наукової спадщини видатного історика, акцентуючи увагу на українознавчих студіях у царині костомаровознавства.

Попри науково-популярну спрямованість, книга О.Яся має очевидну цінність. Автор не обмежується висвітленням знаних фактів біографії М.Костомарова, а намагається кинути світло й запропонувати нову інтерпретацію ряду проблем. Чільне місце приділяється техніці та методиці історика-романтика, а також його візіям як свого роду спробам подати «історію зсередини». І це не випадково. Зазначимо, що в низці студій О.Ясь розглядає дослідницькі стратегії та стиль мислення М.Костомарова, зокрема його роль в українській романтичній історіографії⁵. Наприклад, він відзначає

⁵ Ясь О. Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): У 2 ч. / За ред. В.А.Смолія. – Ч.1. – К., 2014. – С.186–268; *Його ж.* [Вступна стаття до фантазмагорії М.І.Костомарова

малознану широкому загалу рецензію М.Костомарова на книгу П.Буцинського про Б.Хмельницького у харківській газеті «Южный край» (1882 р.). У цьому відгуку історик-народник висловлюється майже в державницькому дусі знаменитої книги В.Липинського «Україна на переломі» (1920 р.), зокрема вважає, що зовнішньополітичні повороти Б.Хмельницького (російський, турецький, польський) умотивовувалися його заповітною мрією – «дати своїй Україні повну незалежність». Видається слушним авторське міркування, що цей пасаж змушує подивитися на М.Костомарова як на інтелектуала, котрий «упригол наблизився до межі, за якою неконфліктне сполучення російської та української лояльностей було далі вже неможливим» (с.270).

Окрім того, О.Ясь звертає увагу читача на негативне висвітлення М.Костомаровим ряду подій та явищ російської історії. Приміром, історик-романтик доволі скептично оцінював діяльність патріотичної опозиції в Росії за часів польської інтервенції на початку XVII ст., розглядав І.Сусаніна не як героя, а випадкову жертву того часу, розвінчував «славетне» реноме деяких діячів XVI–XVIII ст. тощо. За М.Костомаровим навіть утвердилася репутація руйнівника російського історичного пантеону героїв. Ба більше, його оцінки та спостереження викликали бурхливу негативну реакцію багатьох російських інтелектуалів XIX ст., котрі навіть звинувачували історика в «ідіосинкразії до Москви».

Гадаємо, що спостереження О.Яся спонукають до цікавих роздумів. Наприклад, якою мірою варто вважати М.Костомарова російським істориком, хоч він писав здебільшого саме російською мовою. Адже в багатьох поглядах ученого на російську історію проступають мотиви й оцінки українського історика-романтика.

Звісно, М.Костомаров не був послідовним у своїх писаннях. Іноді психологічний аналіз діяльності провідних історичних персонажів не впливав із контексту загальної історичної ситуації. Письменник-психолог часто-густо перемагав у ньому науковця-аналітика. Цим можна пояснити занадто негативістичне ставлення його до І.Мазепи, зокрема протиставлення останнього Б.Хмельницькому. Проте наступники М.Костомарова в українській історіографії переконливо довели спільні точки думання багатьох гетьманів «від Богдана до Івана».

Насамкінець відзначимо, що книга О.Яся стала очевидним внеском у сучасну історичну біографістику. На сьогодні це одна з найкращих студій про М.Костомарова, яку варто зарахувати до кола важливих синтетичних праць про ключового історика України середини – другої половини XIX ст.

«Скотской бунт. Письмо малороссийского помещика к своему петербургскому приятелю (До 200-річчя від дня народження М.І.Костомарова та 100-ліття першої публікації «Скотского бунта»)» // Український історичний журнал. – 2017. – №1. – С.157–165.